

PRACE JĘZYKOZNAWCZE 19

STUDIA POLONISTYCZNE

pod redakcją
Aliny Kowalskiej i Aleksandra Wilkonia

Uniwersytet Śląski

Katowice 1991

Podstawą do ustalania tekstu eposu Mickiewiczowskiego jest pierwsza edycja paryska z roku 1834, której korektę przeprowadzał poeta. Ale mimo to pdr¹ nie odzwierciedla w pełni intencji autorskiej. W korekcie pomagał Mickiewiczowi Bohdan Jański (wiadomo bowiem, że poeta nie lubił tej czynności); pomocnik mógł zniekształcać właściwości języka autora. A skład drukarski był dziełem francuskich zecerów (nie znających przecież języka polskiego), którzy posługiwali się rękopiśmienną kopia sporządzoną przez Ignacego Domeykę i zapewne przez Stefana Zana na podstawie autografów poety — nie zawsze właściwie odczytywanych. Toteż pdr roi się od błędów², które były poprawiane już w roku 1834, bo poeta oba tomiki tego wydania opatrzył wykazami „omyłek”. Usuwał je ponadto Aleksander Chodźko w edycji P 44.

¹ Posługujemy się następującymi skrótami: atg — autograf; BN — A. Mickiewicz: *Pan Tadeusz*. Opracował S. Pigoń. Wydanie piąte zmienione [ostatnie za życia edytora]. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967. Biblioteka Narodowa. Seria I, nr 83; DW — A. Mickiewicz: *Dzieła wszystkie*. Pod redakcją K. Górskiego. T. 4: *Pan Tadeusz*. Opracował K. Górski. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969; pdr — pierwodruk: A. Mickiewicz: *Pan Tadeusz*. T. 1, 2. Paryż 1834; P.T. — *Pan Tadeusz*; P44 — A. Mickiewicz: *Pisma*. T. 1: *Pan Tadeusz*. Paryż 1844; SJAM — *Słownik języka Adama Mickiewicza*. Redaktorzy naczelni K. Górski i S. Hrabec. T. 1-11. Wrocław—Warszawa—Kraków 1962—1983; W 81, W 89 — A. Mickiewicz: *Pan Tadeusz*. Opracował K. Górski. Wrocław 1981. Toż wydanie drugie poprawione. Wrocław 1989; WJ — A. Mickiewicz: *Dzieła*. Wydano w setną rocznicę śmierci poety. T. 4: *Pan Tadeusz*. Tekst i uwagi o tekście przygotował L. Płoszewski. Objąsnienia opracował J. Krzyżanowski. „Czytelnik” 1955 [Wydanie Jubileuszowe]; WN — A. Mickiewicz: *Dzieła*. Wydanie Narodowe. T. 4: *Pan Tadeusz*. Tekst i uwagi o tekście przygotował L. Płoszewski. Objąsnienia opracował J. Krzyżanowski. „Czytelnik” 1948; WS — A. Mickiewicz: *Dzieła wszystkie*. Wydanie dokonane z mocy uchwały Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 18 grudnia 1920 r. T. 4: *Pan Tadeusz*. Tekst ustalił W. Bruchnalski. Dodatek krytyczny przygotował S. Pigoń. Warszawa 1934.

² Zob. szczegółową ocenę pdr przez Górskiego z tego punktu widzenia w DW, s. V-XI.

Tak więc już od zarania dziejów wydawniczych *P.T.* pojawiły się próby emendowania jego tekstu. Szczególne zasługi pod tym względem położył potem Stanisław Pigoń w wydaniach WS i BN, których ustalenia z kolei przejęli wydawcy WN i WJ. Najwięcej wszakże emendacji do tekstu *P.T.* wprowadził Konrad Górski, który w DW (tj. edycji krytycznej), a potem w W 81 i W 89 (tj. w edycjach popularnonaukowych) wyzyskał w szerokim zakresie atg poematu oraz materiały zgromadzone w SJAM, uzasadniając od strony teoretycznej taki sposób postępowania w swych traktatach tekstologicznych³.

Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik” przygotowuje obecnie edycję *Dziel Mickiewicza* o charakterze popularnonaukowym według modelu WJ. Opracowując *P.T.* dla wspomnianej edycji, respektowałem ustalenia poprzednich wydawców, choć nie bez wątpliwości czy zastrzeżeń w niejednym wypadku. W związku z tą pracą zgłaszam kilka propozycji bądź to nowych emendacji, bądź to powrotu do dawniejszych, a niekiedy odrzucanych rozstrzygnięć edytorskich. Byłby to głos w ewentualnej dalszej dyskusji nad tekstem poematu.

1. Edytor *P.T.* winien porządkować ortografię pdr — zgodnie z normą dziś obowiązującą. Ale ze stosowaniem tej zasady są czasem kłopoty. Oto jeden z przykładów. W ks. I, w. 5—6 brzmią w pdr następująco:

Panno święta, co jasnej bronisz Częstochowy
I w Ostrój świecisz Bramie!

Natomiast w zapisie brulionowym inwokacji czytamy:

Panno Święta co jasnej bronisz częstochowy
I w ostrej świecisz bramie,

W czystopisie ks. I, sporządzonym ręką poety, pisownia obu wersów niewiele się różni od wersji brulionowej:

Panno święta co jasnej bronisz Częstochowy
I w ostrej świecisz bramie!

W dotychczasowej tradycji edytorskiej epitet *jasna* był pisany rozmaicie. P 44: *jasnej*. Pigoń w WS opowiedział się za dużą literą: *Jasnej*, co powtórzyli wydawcy WN i WJ. Ale w BN Pigoń powrócił do pisowni pdr. Sprawę tę poruszył Górski, który wyjaśnił, dlaczego to w DW zdecydował się na pisownię *jasnej*⁴: 1) taki stan występuje w pdr i P 44 oraz w obu autografach

³ Zob. K. Górski: *Sztuka edytorska. Zarys teorii*. Warszawa 1956; tenże: *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*. Warszawa 1975.

⁴Taką pisownię spotykamy również w edycjach W 81 i W 89 opracowanych przez Górskiego, choć w edycji „Czytelnika” z roku 1984, przygotowanej przez tegoż edytora, występuje duża litera, co wolno tłumaczyć chyba niedopatrzaniem w korekcie.

ks. I; 2) „Oczywiście — argumentował ponadto Górski — *Jasna Góra* jest nazwą miejscową i musi być pisana dużą literą w obu członach, ale nie ma nazwy *Jasna Częstochowa*, wobec czego nie widzieliśmy powodu, aby tu zmieniać pisownię autora” (DW, s. LVIII).

Sprawa jednak nie jest chyba tak prosta, jak głosi Górski. Zwróćmy więc uwagę, że w w. 5—6 mamy do czynienia z wyrazistym paralelizmem: *jasnej* [...] *Częstochowy* — w *Ostrej* [...] *Bramie*, przy czym paralelizm ten podkreślono przez inwersję epitetów w stosunku do rzeczowników. Epitet *jasna* w tym kontekście awansuje jakby do elementu nazwy miejscowej — powstaje coś w rodzaju odpowiednika poetyckiego *Jasna Częstochowa* do nazwy miejscowej *Jasna Góra*. Czy więc epitetu *jasna* nie należałoby pisać dużą literą? Czy w tym przypadku logika ortograficzna nie powinna skapitulować przed logiką poetycką, tkwiącą immanentnie w tekście inwokacji?

2. Wojski, zapraszany przez Podkomorzego do udziału w polowaniu na zającą, odmawia: *nie mogę na takie jechać polowanie* (I, 814)⁵. Bezokolicznik *jechać* (tak w pdr) występuje w czystopisie ks. I w formie *jachać*, a więc staropolskiej, która w tejże księdze pojawiła się już wcześniej (w. 346) w ustach Sędziego: *Dawniej na dwory pańskie jachał szlachcic młody* (tak w pdr oraz w brulionie i czystopisie ks. I). Słowem, dawną formą posługują się przedstawiciele starego pokolenia. Nadawała się ona zwłaszcza do wypowiedzi Wojskiego, który — dodajmy — był starszy od Sędziego, a nawet miał być jego teściem.

SJAM informuje, że omawiany czasownik w *P.T.* występuje 13 razy w postaci *jechać*. Na przykład w narracji: *jechali obok Assesor z Rejentem* (II, 61); *Jechał Hrabia* (VIII, 577); *Zan z Mickiewiczem jechali* (IX, 204). Także w wypowiedziach postaci: *Jechać ze mną?* — pyta Telimenę Tadeusz (VIII, 496), a więc przedstawiciel młodego pokolenia. Ale nie tylko on, bo i Podkomorzy zapyta: *Lecz kto w nią [tj. karcie] jechał?* (VIII, 155); a nawet Sędzia powie do Tadeusza: *Ale jechać dziś, skądżeś Waszeć tak się zaciął?* (VIII, 339).

Potrzebę uwzględnienia atg w w. 814 z ks. I sygnalizował już przed laty Górski, pisząc: „Ponieważ to mówi Wojski, więc użycie tej postaci [tj. *jachać*] dla indywidualizacji języka zupełnie zrozumiałe”⁶. Jednakowoż Górski postulowanej przez siebie emendacji nie wprowadził do DW. Ale dlaczego? Odpowiedzi nie dał. Być może dlatego, że forma *jachać* występuje w poezji

⁵ Tekst *P.T.* — o ile inaczej nie zaznaczono — przytaczamy według edycji DW (tamże aparat krytyczny). Ponadto korzystamy z pdr (dostępny m.in. w postaci reprintu z 1981 r. z posłowiem J. Odrowąż-Pieniążka) oraz z edycji fototypicznej przygotowanej przez T. Mikulskiego: *Pan Tadeusz. Podobizna rękopisów*. Wrocław 1949. Siegano także w razie potrzeby do atg *P.T.* przechowywanego w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 6932 II. — W naszych cytatach cyfra rzymska oznacza księgę, arabska — wers poematu.

⁶ K. Górski: *Zagadnienie emendacji tekstów Mickiewicza*. „Pamiętnik Literacki” 1954, R. 45, z. 3, s. 175—176. Toż w: K. Górski: *Z historii i teorii literatury*. Wrocław 1959, s. 239.

Mickiewicza rzadko: poza cytowanymi już dwoma przypadkami z *P.T.* jeszcze tylko w *Żywili: mąż nieiaki w czarnęj zbroiey do obozu iachał* (w. 123—124, WN, t.V) oraz w atg *Grażyny: piérwszy mąż jachał* (w. 52). Ale jeśli się weźmie pod uwagę kontekst, tj. wypowiedź Wojskiego, która ujawnia, że jest on *laudator temporis acti*, oraz wyraźny zamiar stylizacyjny poety w atg *P.T.* (podobnie jak w *Żywili* i *Grażynie*), restytucja formy *jachać* w w. 814 ks. I, jako lepszej niż stan w pdr, nie powinna chyba budzić wątpliwości.

3. Ksiądz Robak, pokazując zebranej w karczmie szlachcie denko swej tabakiery, mówi:

„Przypatrzcie się, rzekł Robak, tej groźnej postawie,
Zgadnijcie czyja? — Wszyscy patrzyli ciekawie, —
Wielki to człowiek, cesarz, ale nie Moskali,
Ich Carowie tabaki nigdy niebiali.”

IV, 393—396

Przytaczamy wypowiedź kwestarza według pdr. Można by zaproponować następujące uporządkowanie jej znaków interpunkcyjnych, redakcyjnych oraz ortografii:

„Przypatrzcie się, rzekł Robak, tej groźnej postawie,
Zgadnijcie, czyja? (Wszyscy patrzyli ciekawie).
Wielki to człowiek, Cesarz, ale nie Moskali,
Ich carowie tabaki nigdy nie bierali.”

Fragment ten był rozmaicie przez wydawców traktowany. Wydaje się, że wtręt o słuchaczach, pochodzący od narratora, powinien być ujęty w nawias, by nie było wątpliwości, że w. 395—396, następujące po tej wtrąconej uwadze, stanowią dalszy ciąg wypowiedzi Robaka. Poeta wcale często posługiwał się nawiasem dla wydzielenia informacji narratora w obrębie słów postaci, np. Sędziego w ks. I, w. 347—350:

Ja sam lat dziesięć byłem dworskim Wojewody,
Ojca Podkomorzego, Mościwego Pana
(Mówiąc, Podkomorzemu ścisnął za kolana);
On mnie radą do usług publicznych sposobił, [itd.]

Zob. też inne podobne przykłady: I, 494, 498; X, 433. Jeszcze jedno: w zgodzie z atg rzeczownik *Cesarz* piszemy dużą literą, *carowie* — małą. Warto dodać, że w pdr, gdy mowa o Napoleonie, rzeczownik *Cesarz* ma niemal z reguły dużą literę (zob. odpowiednią dokumentację w SJAM), a więc występuje tu ortografia o wyraźnie wartościującym charakterze.

4. Myśliwi, wracający z polowania na niedźwiedzia, widzą, że uciekający zając, pył powstający na polu podczas jego ucieczki oraz charty Rejenta i Asesora

jedne tworzą ciało:
 Jakby jakaś przez pole suwała się żmija,
 Kot jak głowa, pył z tyłu jakby modra szyja,
 A psami jak podwojnym ogonem wywija.

IV, 941—944

Ale po chwili właściciele psów

widzą — fatalnie się dzieje,
 Owa żmija im dalej, tym bardziej dłuższe,
 Już rwie się wpół, już znikła owa szyja pyłu,
 Głowa już blisko lasu, ogony, gdzie z tyłu!

IV, 947—950

Proponujemy w ostatnim wersie następującą interpunkcję:

Głowa już blisko lasu, ogony gdzie? z tyłu!

W atg po wyrazie *gdzie* jest przecinek, dowodzący, że poeta dzielił człon pośredniówkowy następująco: *ogony gdzie* oraz *z tyłu*. Ponadto zważmy, że w cytowanym fragmencie jest mowa o reakcji Rejenta i Asesora na widok porażki ich chartów. A więc proponowana interpunkcja oddaje jakby wewnętrzny monolog obu skonfundowanych myśliwych.

5. Kropiciel podczas narady u Maćka Dobrzyńskiego woła:

Co mi tam Robak, otoż my będziemy robaki,
 I dalej Moskwę toczyć! trem, bdrem, szpiegi, wzwiady;

VII, 96—97

W atg (jest to czystopis ks. VII) wykrzyknik-rymowanka Kropiciela ma postać odmienną: *Trem! brem!* występującą wcześniej (w. 90) w tejże wypowiedzi Kropiciela: *Sejmikować! Hem, trem brem, a potem uciekać* (tak w pdr i atg). A więc należałoby w w. 97 emendować *bdrem* na *brem* na podstawie atg, a także dlatego, iż tego rodzaju rymowanki są zazwyczaj konstrukcjami niezmiennymi. W pdr zaszła niewątpliwie pomyłka spowodowana albo przez kopistę, albo przez zecera.

6. Przed burzą, która nadciąga na Soplicowo, przydrożne wierzby i topole *Stoją na kształt posągów sypilskiej Nioby* (X, 22) — taki zapis spotykamy w pdr i atg. Otóż imię bohaterki mitologicznej trzeba by pisać: *Nioby*, by ów wers dostosować do formatu 13-zgłoskowca. Tej transkrypcji nie ma w żadnym z dotychczasowych wydań, które w innym podobnym wypadku imię własne *Wespazjanus* (I, 381: tak w pdr; w brulionie: *Wespasianus*, w czystopisie: *Wespazianus*) transkrybowały zgodnie na: *Wespazyjanus*, by ów wers liczył 13 zgłoszek: *Jak ów Wespazyjanus nie wachał pieniędzy*.

7. W *Epilogu* (w. 24—28) Mickiewicz pisze:

Jedyne szczęście, kto w szarej godzinie
 Z kilku przyjaciół usiadł przy kominie,
 Drzwi od Europy zamykał hałasów,
 Wyrwał się z myślą ku szczęśliwszym czasom
 I dumał o swojej krainie⁷.

To wyznanie poety, zapisane w brulionie *Epilogu* dość czytelnie, nastrocza jednak pewien kłopot: jak należy czytać celownik l. mn.: *czasom* czy *czasóm*? Górski w DW, W 81 i W 89 opowiedział się za lekcją: *czasom*. Pigoń w WS: *czasóm*, co powtórzyły wydania WN i WJ. Ale w BN spotykamy pisownię *czasom*.

Jaka więc być powinna lekcja właściwa? W wydaniu fototypicznym rękopisów P.T. z r. 1949 nad tym celownikiem nie ma znaku diakrytycznego. Wiadomo, że wydaniom tego typu, choćby najlepszym, w pełni zawierzyć nie można. Ogląd atg *Epilogu* we Wrocławiu pozwala na taką konstatację: w tym pośpiesznie pisanym wyrazie litera *o* jest nie wykończona; a nad nią dość wysoko znajduje się kropka. Więc lekcja *czasóm* wydaje się wysoce prawdopodobna. Przemawia za nią także rym, prawda, że niedokładny: *hałasów* — *czasóm*. Dodajmy, że pochylenie *o* przed spółgłoską nosową (jak w tym wypadku) jest zjawiskiem typowym dla polszczyzny kresowej, w której utrzymało się ono jeszcze w drugiej połowie XIX stulecia⁸.

⁷ W DW zaszła pomyłka, w. 28 winien brzmieć: *I dumał, myślał o swojej krainie*. Górski sprostował tę pomyłkę w edycjach W 81 i W 89.

⁸ Dzieje *o* pochylonego w języku polskim XIX wieku (w tym także rozkład *o* i *ó* na Kresach Północnych) omówiła I. Bajerowa w książce *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. 1. Katowice 1986, s. 70—86. H. Turska (*Język Jana Chodźki*. Wilno 1930, s. 23—24) w końcówce celownika l.mn. *-óm*, występującej w polszczyźnie wileńskiej, upatrywała archaizm.

Збигнев Ежи Новак

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О ТЕКСТЕ Пана Тадеуша

Резюме

Издательский кооператив „Читатель” подготавливает новое издание *Произведений* Адама Мицкевича. Автор настоящей статьи работал над подготовкой к печати Пана Тадеуша. Предложил, в частности, введение шести эмендаций к I, IV, VII, X книгам поэты, а также к его *Эпilogу*. Эти предложения должны стать голосом автора в возможной дальнейшей дискуссии над текстом Пана Тадеуша.

Zbigniew Jerzy Nowak

A FEW COMMENTS ON THE TEXT OF *Pan Tadeusz* (*Young Thaddeus*)

Summary

The Publishing Cooperative „Czytelnik” is preparing a new edition of the Works of Adam Mickiewicz. The author of the present article was responsible for preparing this new edition for publication. He proposed, inter alia, the introduction of six amendments to Tomes I, IV, VII, X of the poem and also to the Epilogue. These propositions represent the contribution of the author to further possible discussion on the text of *Pan Tadeusz*.